Miasto i wieś w kulturze Białorusi, Polski, Rosji, Ukrainy

Obce/swoje
Miasto i wieś w kulturze Białorusi, Polski, Rosji, Ukrainy

redakcja naukowa:
Katarzyna Glinianowicz, Katarzyna Kotyńska

Kraków 2017

Recenzent
Walentyna Charkun

Redakcja:
Regina Faltyn, Katarzyna Glinianowicz, Katarzyna Kotyńska, Marija Redkwa,
Przemysław Tomanek

Projekt okładki
Copyright © by Andrij Fil, 2017

Układ graficzny, dtp
Tomasz Sekunda

Publikacja finansowana przez
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego
oraz
Fundację Slawistyczną

Copyright © by Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ, 2017
Copyright © by Wydawnictwo «scriptum», 2017
Copyright © by Fundacja Slawistyczna

Wydanie I

ISBN 978-83-65432-62-9

Wydawnictwo «scriptum»
Tomasz Sekunda
tel. 604 532 898
e-mail: scriptum@wydawnictwoscriptum.pl
www.wydawnictwoscriptum.pl

Ігор Западенко
Державний історико-культурний заповідник „Межибіж"

Опис повітового міста Проскурова наприкінці XIX століття у мемуарах приїжджих мешканців

Повітове місто Проскурів, яке внаслідок третього поділу Речі Посполитої опинилося у складі Російської імперії, до кінця XIX століття переживало стагнацію у всіх галузях соціального та економічного життя. З цього застійного стану місто було виведене першою хвилею урбанізації, яку спричинило будівництво залізниці до кордону з Австрією, а фактично до колишніх земель Речі Посполитої. Застій міста поступився місцем бурхливому розвитку, про який, зокрема, свідчило рекордне зростання чисельності населення (у понад 6 разів – найбільший коефіцієнт зростання у Подільській губернії). Деякі з нових приїжджих мешканців Проскурова залишили у мемуарах або белетристиці, написаної на основі власної біографії, опис побуту міста до і після цих трансформацій. Такими авторами є, зокрема, нотаріус Костянтин Колоколов, письменник Олександр Купрін та генерал Олександр Лукомський, які жили або служили у Проскурові в означений період. Твори цих авторів виразно та документально демонструють конфлікт між місцевим рівнем та способом життя і усталеними уявленнями та сподіваннями приїжджих, що належать до інших соціальних та етнічних груп. Водночас, не витримує критики поширений міф про нібито „ексклюзивну" відсталість і невпорядкованість Проскурова. Літературні джерела

свідчать, що описаний стан Проскурова був характерний і для інших так званих „південних губерній" Російської імперії.

Проскурів – місто у Подільській губернії, з 1954 року місто Хмельницький, центр Хмельницької області. Перша письмова згадка про місто датується 1431 роком як про місто у складі Корони Польської, пізніше Речі Посполитої. Від найдавніших часів і до Третього поділу Польщі та приєднання Поділля до Російської імперії у 1793 році місто було відоме під польською назвою Płoskirów. Варто принагідно згадати, що саме в цьому регіоні мав командування кількома гарнізонами провідник повстання (Інсурекції) 1794 року Тадеуш Костюшко, який з 1790 по 1791 рік жив у Меджибожі, за 30 кілометрів від Проскурова[1], і що саме придушення повстання під проводом Тадеуша Костюшка призвело до третього поділу Польщі та входження Плоскирова до Російської імперії. За російського панування назву міста було трансформовано у Проскурів. Воно мало статус повітового міста.

Яким був Проскурів на початку XVIII століття? Населення міста на той час становило заледве 2000 осіб[2]. У 1806 році тут налічується менше 500 будинків, з яких лише один був кам'яний, 68 дерев'яних та 7 кам'яних крамниць і лавок, греко-російська (тобто православна) церква, католицька каплиця та дві єврейські школи. Лише 1806 року на місці розібраного старого дерев'яного костелу св. Анни почали будівництво нового мурованого. Дерев'яна православна церква згоріла 1822 року під час великої пожежі, яка знищила практично все старе місто та всі міські архівні документи[3]. Місто у 1824 році отримало Генеральний план, за яким було відбудоване, і лише 1837 року було зведено нову церкву Різдва Богородиці.

Через сім десятиліть після Третього поділу Польщі, у 1761 році, населення Проскурова зросло до 6600 мешканців, у 1881 році – до 14500. Загалом Проскурів є винятковим у Подільській губернії за швидкістю приросту населення: за півстоліття з 1861 по 1913 рік кількість мешканців Проскурова збільшилася у 6,1 раза[4]. Натомість у Вінниці в 5,2 раза, в решті міст та в середньому у Подільській губернії – у 2–3 рази. Це була перша хвиля урбанізації Проскурова, яку спричинило прокладення залізниці

[1] B. Szyndler, *Tadeusz Kościuszko 1746–1817,* Warszawa 1991, s. 122–124.

[2] С. Єсюнін, *Місто Хмельницький: історія, події, факти*, Хмельницький 2008, s. 25.

[3] Ibidem, s. 26.

[4] С. Єсюнін, *Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття*, Хмельницький 2015, s. 50.

у 1870 році, яка до сьогодні є важливою магістраллю, що сполучає Україну з країнами Східної Європи. За етнічним складом населення Проскурів був типовим містом південної частини імперії: близько 50 відсотків євреїв та приблизно по 25 відсотків православних і католиків.

Однак, погляньмо на Проскурів не крізь суху статистику, а очима сучасників, які залишили у друкованому слові реальні свідчення про те, в якому міському середовищі жили проскурівчани у XIX столітті. Особливе враження Проскурів справляв на приїжджих – тих, хто вперше оселявся тут у справах служби або ж був проїздом. Він дивував їх своєю невлаштованістю, відсталістю умов життя.

Найперше, з чим асоціюється у читачів назва міста Проскурів – це болото на вулицях, непрохідна багнюка. У цьому контексті читачі передовсім згадують видатного російського письменника Олександра Купріна (1870 –1938) та його повість *Поединок* (1905), яку він написав на основі спогадів і вражень про військову службу в Проскурові з 1890 по 1894 рік. Слід зазначити, що в цьому творі місто жодного разу не назване, однак місцева топоніміка, розташування реальних об'єктів і навіть хронометраж мандрівок героїв повісті беззаперечно свідчать про те, що місцем дії є саме Проскурів. Повість навіть починається з розповіді про проскурівську глушину:

> В бедном еврейском местечке не было ни одного ресторана. Клубы, как военный, так и гражданский, находились в самом жалком, запущенном виде, и поэтому вокзал служил единственным местом, куда обыватели ездили частенько покутить и встряхнуться и даже поиграть в карты. Ездили туда и дамы к приходу пассажирских поездов, что служило маленьким разнообразием в глубокой скуке провинциальной жизни[5].

Але проскурівська непрохідна багнюка справила на тоді ще молодого Купріна найбільше враження:

> „Пойду на вокзал", – подумал Ромашов. Но тотчас же он поглядел на свои калоши и покраснел от колючего стыда. Это были тяжелые резиновые калоши в полторы четверти глубиной, облепленные доверху густой, как тесто, черной грязью. Такие калоши носили все офицеры в полку. Потом он посмотрел на свою шинель, обрезанную, тоже ради грязи, по колени, с висящей внизу бахромой, с засаленными и растянутыми петлями, и вздохнул…[6]

[5] А. Куприн, *Поединок*, [w:] idem, *Малое собрание сочинений*, Санкт-Петербург 2016, s. 92.

[6] Ibidem, s. 93.

Мандрувати цим глибоким весняним болотом, немощеними вулицями Купрін змушує дійових осіб впродовж усього твору, і ця деталь додатково підкреслює змальовану ним убогість провінційного містечка, яка ще більше обтяжує гнітючу атмосферу муштри та морального падіння російської воєнщини.

Це купрінське тавро „болота" супроводжує Проскурів з давніх часів до XX століття і найбільше вражатиме саме приїжджих, які побачать Проскурів уперше. Один з фундаторів подільського краєзнавства, священик Михайло Орловський (1807–1887) у нарисі, що був опублікований у виданні *Подольские епархиальные ведомости* (1863), писав:

> Весной и осенью грязь в городе бывает непроходимая… В последнее время путешествия блаженныя памяти государя императора Николая I через г. Проскуров, осенью под его экипажем было запряжено 12 пар волов, и те едва могли перевести экипаж через город и через плотину[7].

Ще один автор-мемуарист, який залишив красномовний опис Проскурова з його непрохідним багном, – це генерал Олександр Лукомський (1868–1939). У 1898 році він був призначений старшим ад'ютантом штабу 12-ї піхотної дивізії, що знаходилася у цьому місті. На відміну від песимізму Купріна, якому остогидли військова муштра, мордобій та пиятика, Лукомський про той самий проскурівський побут розповідає швидше з гумором, ніж з неприязню. Найколоритнішим епізодом оповіді Лукомського про Проскурів, на нашу думку, є наступний:

> Проскуров как город произвел на меня просто удручающее впечатление. Это было скорей грязное еврейское местечко, с одной только мощеной главной улицей (...)
>
> Во время моих визитов произошел случай, характерный для Проскурова: извозчик, перевозя меня через площадь, застрял в грязи. Тощие лошади ни с места. Еврей-извозчик, как ни старался криками и кнутом двинуть кляч, ничего не мог сделать. Тогда, встав на свое сиденье экипажа, он начал что-то кричать по-еврейски. Я ничего не понимал. Вдруг откуда-то из-за угла выскочил еврей и, на ходу засучивая штаны, бросился через грязь к нам. Подбежав к экипажу, он повернулся ко мне спиной. Я продолжал ничего не понимать. Извозчик мне тогда объяснил, что еврей, которому по таксе надо заплатить 5 коп., довезет меня на своей спине до дощатого тротуара, а затем он, извозчик, выберется из грязи и меня подберет. Это выражение

[7] М. Орловский, *Подольские епархиальные ведомости №5*, Винница 1863, s. 183.

„по таксе" показало, что подобный способ передвижения вполне нормален. Я взгромоздился на еврейскую спину и верхом на еврее доехал до дощатого тротуара. Скоро подъехал и извозчик, что позволило мне более комфортабельно продолжать мои визиты. (…)

А тут еще приближалась весна, и Проскуров стал превращаться в непролазное болото. Пришлось для пешего хождения завести громадные высокие калоши, к которым прикреплялись веревки для держания их в руках, и этим не позволялось калошам оставаться в грязи. Для вечерних путешествий я завел электрический фонарь, но затем для верности заменил его простым керосиновым фонарем...[8]

Крім згаданих вище творів Купріна та Лукомського, красномовним описом Проскурова є невелика за обсягом книжка *Проскуров 27 лет тому назад* (1915), яку написав проскурівський нотаріус Костянтин Колоколов. На її сторінках подекуди добірною саркастичною мовою, а подекуди з добрим гумором подано короткий опис того, що Колоколов спостерігав у Проскурові від моменту свого першого приїзду до міста, а також міські трансформації впродовж 27 років. Його спогади суголосні з мемуарами Лукомського, хоча написані вони з різницею 10 років. Очевидно, впродовж десятиліття місто зовсім не змінилося – та ж глуха провінція, та ж єдина вимощена вулиця, те ж бездоріжжя і та ж комічність побуту єврейського містечка.

Вид Проскурова был ужасен: грязь по колено, одна шоссейная улица, идущая от вокзала, да и та вся в ухабах, дома маленькие, глинобитные, сырые и запущенные. Красовался лишь один прекрасный двухэтажный дом сахарозаводчика, почетного гражданина М[аранца].

Способов сообщения в не мощеной части города, никаких; даже в глубочайших калошах (называемых „черпаками") оказалось идти не безопасно, так как в некоторых местах были глубокие трясины, в которых гибли лошади. Извозчиков вовсе не было, кроме одного еврея С., но Господи, какой это был извозчик! Ездил он только по шоссе вследствие слабосильности лошадей. Одна лошадь имела только один глаз, а коляска по всем швам была перевязана кусками веревок. Устройство этой колымаги было особенное, она на всяком ухабе, а их было очень много, так подбрасывала, что седок подпрыгивал, как шарик, и валился в грязь. Один такой случай расстроил даже свадьбу, так как очутившийся в грязи жених, не имея другого костюма, отказался от женитьбы, видя в случившемся с ним дурное предзнаменование.

[8] А. Лукомский, *Очерки из моей жизни. Воспоминания*, Москва–Берлин 2014, s. 157–162.

> Извозчик же на вопрос, почему его фаэтон так подбрасывает, добродушно отвечал: „Деликатные рессоры".
>
> Вечером Проскуров представлял что-то не поддающееся описанию: темень кругом с примесью тумана; людей не видно, а изредка мелькают тусклые огоньки ручных фонарей, слышатся голоса и отрывочные фразы: „Дайте руку", „Нет ли спичек?", „Потух фонарь", „Потерял калоши". Чаще всего беспрерывно раздавалось хрюканье природных ассенизаторов, которыми являлись обывательские свиньи. Они имели свой оазис на том месте, на котором сейчас стоит дом Петроградской гостиницы, там они ночевали [9].

Спогади Колоколова – це феєрія міського безладу, починаючи від враження від болота, провінційної невлаштованості, відсутності санітарних та побутових вигод і закінчуючи свідченнями про недолугість місцевих градоправителів, що вдалося подолати лише на межі XIX та XX століть. Саме тоді, до речі, не без заслуги гласного міської думи, а згодом міського голови Миколи Вікентійовича Сікори, вдалося налагодити і міський побут, і суспільне життя.

Архівні документи свідчать, що імперське російське міське самоврядування за „Городовым уложением" 1870 року почалося у Проскурові з анекдотичного випадку. Міська дума обрала міським головою такого собі чиновника Пенського. Як виявилося, за попереднім місцем служби в іншому місті він мав у послужному списку записи про покарання за схильність до пияцтва, також його судили за позовом міщанина, який звинувачував Пенського у крадіжці під час опису майна[10].

Щодо пияцтва, якщо поєднати проскурівські періоди життя Купріна (1890–1894) і Лукомського (1898), то складається враження, що кінець XIX століття у Проскурові минав у суцільній пиятиці військовиків. Сцени офіцерських гулянок у повісті *Поединок*, де під впливом надлишку алкоголю присутні втрачають пристойність і глузд, численні та добре відомі читачам. Наведемо натомість окремі цитати зі спогадів генерала Лукомського:

> Прежде всего, конечно, я отправился представляться начальнику штаба 12-й пехотной дивизии полковнику Константину Даниловичу Юргенсу. Он и его жена, Елена Михайловна, приняли меня как родного. Полковник Юргенс

[9] К. Колоколов, *Проскуров 27 лет тому назад. Рассказ местного нотариуса К. И. К.*, Проскуров 1915, s. 1–2.

[10] Центральний державний історичний архів України, фонд 442, опис 548, аркуш 16–19.

повел меня сейчас же к начальнику дивизии, генерал-лейтенанту Карасу, который также меня обласкал. Затем Юргенс повез меня к себе обедать. Накормил меня очень хорошо, но я заметил большое пристрастие хозяина к водке и его требование, чтобы гости не отставали... Я подумал, что это ничего, если будет редко; но будет тяжко, если будет часто.

Ближайшие затем дни начальник штаба предоставил мне на устройство квартиры и на визиты.

(…) Чрезвычайно приятное впечатление произвели генерал Орлов и полковник Гернгросс. Полковник Рихтер оказался крайне надутым и несимпатичным человеком; командир Днепровского полка произвел впечатление грубого самодура; Горский оказался милым, но горьким пьяницей.

(…) По средам и по воскресеньям чины штаба дивизии приглашаются к часу дня обедать к начальнику штаба дивизии. Присутствие на этих обедах обязательно, и по средам никаких занятий в штабе после обеда не производится.

Один раз в месяц, по воскресеньям (обыкновенно первое воскресенье после 1-го числа), начальник штаба и чины штаба приглашаются на обед к начальнику дивизии к 7 часам вечера. Затем один раз в месяц, в дни по выбору начальника штаба, он и чины штаба ездят в Волочиск, куда походным порядком доставляются верховые лошади. В окрестностях Волочиска под руководством начальника штаба производится небольшая полевая поездка и решаются задачи в поле. Затем обед на Волочиском вокзале („Буфет там хороший", – сказал К. Д. Юргенс) и возвращение в Проскуров. Это расписание является для всех обязательным, и уклоняться от него, сказал Юргенс, не допускается.

Прошел месяц, и я понял, что „расписание" довольно тяжкое. Обеды и ужины у К. Д. Юргенса были чрезвычайно обильные и с большими „возлияниями". А тут еще мой приятель Горский просил обедать у него по вторникам, причем требовал осушить хрустальный бочонок (довольно изрядной величины, думаю, около двух бутылок) водки. Хотя его супруга пила не меньше его, но все же и на мою долю приходилось много. Довольно часто стали меня приглашать Орловы и Гернгросс, хотя у них (особенно у Гернгросс) по спиртной части не насиловали, но все же, фактически, почти ни одного дня не оставалось свободным. Конечно, при отсутствии в Проскурове всяких развлечений и смертной скуке подобные „расписания" были понятны. (…)

Но вообще жизнь в Проскурове и сам Проскуров мне страшно надоели, я просто стал опасаться, что могу спиться... В те вечера, в которые я никуда не ходил, я просто изнывал дома. Нападала такая тоска, что не хотелось и читать. Куда-либо идти „на огонек" не хотелось: опять водка и карты[11].

[11] А. Лукомский, op. cit., s. 157–162.

Відокремимо людські слабкості від об'єктивної реальності і спробуємо відповісти на запитання: чи був Проскурів, при усіх своїх засвідчених недоліках, особливим явищем?

Щодо тотального пияцтва в Російській імперії написано чимало, і зрозуміло, що приєднання Подільського краю до Росії посилило це явище. Щодо міських вулиць, якими було ні проїхати ні пройти – звернімося до іншої цитати з прози того самого Купріна:

> Ну, вот... Представляете ли вы себе скверный южный уездный городишко? Посредине этакая огромная колдобина, где окрестные хохлы, по пояс в грязи, продают с телег огурцы и картофель. Это базар. С одной его стороны собор и, конечно, Соборная улица, с другой – городской сквер, с третьей – каменные городские ряды, у которых желтая штукатурка облупилась, а на крыше и на карнизах сидят голуби; наконец, с четвертой стороны впадает главная улица, с отделением какого-то банка, с почтовой конторой, с нотариусом и с парикмахером Теодором из Москвы. В окрестностях города, в разных там Засельях, Замостьях, Заречьях, был расквартирован пехотный полк, в центре города стоял драгунский. В городском сквере возвышался летний театр. Вот и все[12].

Коли слухачі, особливо ті, які знайомі з проскурівською частиною біографії Купріна, чують цей уривок вперше, то на запитання, про яке місто йдеться, зазвичай відповідають: „Звичайно ж, про Проскурів". І реалії, і навіть топоніміка тут дуже схожі, але насправді це уривок з оповідання *Как я был актёром* (1906), який було написано під враженнями вже від іншого життєвого епізоду, коли Купрін кинув обридлу та ненависну військову службу, і в 1898 році служив актором у провінційному театрі міста Суми. Численні літературні, мемуарні та документальні твори свідчать, що такий невлаштований стан був у XIX столітті і на початку XX століття типовим для більшості міст так званих „південних губерній" Російської імперії, і не тільки для них. Будиночки, які покриті шаром кіптяви, а часом і бруду, дошки кинуті просто в багно замість тротуару[13] – це також не наше подільське містечко, а Чикаго 1912 року, як його змальовує Теодор Драйзер у романі *Титан* (*The Titan*, 1914).

---

[12] А. Куприн, *Как я был актёром*, [w:] idem, *Полное собрание рассказов в одном томе*, Москва 2010, s. 605.

[13] Т. Драйзер, *Титан*, Санкт-Петербург 2016, s. 7, 8.

Отже, не винятковим, а звичайним і буденним для імперської провінції був Проскурів XIX століття, хоча й не виключено, що він був один з гірших міських зразків. Можемо припустити, що на міфологізацію цього негативного факту також вплинув авторитет друкованого слова вищезгаданих та інших авторів.

На нашу думку, серед чинників таких загострено-негативних оцінок стану проскурівського міського середовища є як об'єктивний стан відсталості міста в окреслений час, так і життєві обставини авторів описів.

З біографії Купріна відомо, що майбутній письменник був сином вдови-дворянки з повітового міста Наровчата, з матір'ю переїхав до Москви. Сирітський пансіон, кадетський корпус, Олександрівське військове училище – і, природно, очікування певного рівня офіцерської служби у тій самій столиці. Замість того – призначення і служба у чині підпоручика в південно-західному кутку імперії, у такому ж повітовому Проскурові, тобто повернення у те ж убоге середовище, з якого Купрін вийшов у дитинстві. Не дивно, що й Проскурів не залишив приязних спогадів ані у нього особисто, ані в його творах. Та й службу він після того покинув.

На відміну від Купріна, Лукомський зробив військову кар'єру і дослужився до чину генерал-лейтенанта, командував корпусами та арміями під час Першої світової війни, був одним з очільників російських антибільшовицьких сил.

Інший автор, Колоколов, юрист, прибув до Проскурова на службу, понад 20 років очолював тут державний нотаріат. Він оцінює місто з позиції самодостатньої людини з досвідом, до того ж з позиції активної місцевої еліти. Це засвідчують передовсім його спогади.

Отож, від початку і до кінця XIX століття, тобто від часу входження до Російської імперії, повітове місто Проскурів було типовим провінційним містом з типовими, притаманними багатьом тогочасним містам і містечкам суспільними та побутовими особливостями. Будівництво у 1870 році залізниці через Проскурів відобразилося на міському середовищі кількісно, але не якісно, про що свідчать наведені вище літературно-мемуарні джерела. Більш влаштованим та цивілізованим Проскурів стає близько 1900-х років.

Аби уникнути стереотипного міфу про Проскурів як про винятковий зразок провінційної убогості, слід порівняти його з іншими містами того часу на основі історичних та літературних джерел. Важливим є і особистий

суб'єктивний чинник та суспільний стан авторів, які залишили спогади про місто у своїх творах.

Description of Uyezd City Proskuriv in the late nineteenth century, in the memoirs of the newcomers

As a result of partition of Rzeczpospolita, the City of Proskuriv entered the Russian Empire, and to the end of 19th Century remained in economic stagnation. This condition was interrupted by the urbanization process, initiated thanks to the construction of the railway. The number of residents increased 6 times. The newcomers - such as notary Kolokolov, General Lukomsky, officer Kuprin – provided the descriptions of the city. Their memoirs show a conflict between local life and the hopes of the visitors. At the same time, this article refutes the popular myth of the exceptional backwardness of Proskuriv city: the backwardness of the kind that was typical for many other cities of the Russian Empire.

Keywords: Proskuriv, Russian Empire, newcomers, memoirs, backwardness

Opis powiatowego miasta Płoskirowa we wspomnieniach napływowych mieszkańców końca XIX wieku

Płoskirów (obecnie Chmielnicki) po rozbiorach Rzeczpospolitej wszedł w skład Imperium Rosyjskiego. Miasto do końca XIX wieku przeżywało ekonomiczny zastój. Sytuacja zmieniła się wraz z budową kolei oraz urbanizacją. W tym okresie liczba ludności wzrosła sześciokrotnie. Wśród napływowych mieszkańców byli między innymi autorzy wspomnień: notariusz Kostantin Kołokołow, generał Aleksandr Łukomski i oficer Aleksandr Kuprin. Analiza ich memuarystyki dementuje mit o jakoby szczególnym zacofaniu Płoskirowa, które niczym nie odbiegało od innych prowincjonalnych miast Imperium Rosyjskiego.

Słowa kluczowe: Płoskirów, Imperium Rosyjskie, mieszkańcy napływowi, wspomnienia, zacofanie